

УДК 330.113.4

Валесян С.В

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

ОСНОВНИ ТРЕНДИ КАПІТАЛІЗМУ «СТАРОВОГО ПОРЯДКУ»: ДИХОТОМІЯ МІЖ ПРОМИСЛОВИМ І ТОРГОВИМ КАПІТАЛОМ

Розглядаються основні сутнісні характеристики капіталізму доіндустріальної епохи, сфери його обороту та логіки накопичення прибутку з точки зору світ-системного аналізу. Досліджуються базові стратегії капіталізму впродовж останніх п'ятисот років, роль накопичення капіталу у формуванні сучасних міжнародних відносин та аналізуються функції ринкових інститутів у сучасній світ-системі.

Ключові слова: світ-система, накопичення капіталу, індустріальна революція, ринкова економіка, світовий порядок.

Валесян С.В.

ОСНОВНЫЕ ТРЕНДЫ КАПИТАЛИЗМА «СТАРОВОГО ПОРЯДКА»: ДИХОТОМИЯ МЕЖДУ ПРОМЫШЛЕННЫМ И ТОРГОВЫМ КАПИТАЛОМ

Рассматриваются основные сущностные характеристики капитализма доиндустриальной эпохи, сферы его оборота и логики накопления прибыли с точки зрения мир-системного анализа. Исследуются базовые стратегии капитализма на протяжении последних пятисот лет, роль накопления капитала в формировании современных международных отношений и анализируются функции рыночных институтов в современной мир-системе.

Ключевые слова: мир-система, накопление капитала, индустриальная революция, рыночная экономика, мировой порядок.

Valesyan S.

MAIN TRENDS OF «OLD ORDER» CAPITALISM : THE DICHO TOMY BETWEEN INDUSTRIAL AND COMMERCIAL CAPITAL

The article examines the main essential characteristics of capitalism of pre-industrial era, the spheres of its turn over and profit accumulation logic in terms of world-system analysis. The basic strategies of capitalism over the past five hundred years are studied as well as the role of capital accumulation in the formation of international relations; market institutions functions in the modern world-system are analyzed.

Keywords: world-system, capital accumulation, industrial revolution, market economy, world order.

Історія сучасних економічних відносин, орієнтована перш за все на відношення між економічною політикою держави та стратегією розвитку приватного капіталу, дуже рідко порівнюється з економічними системами доіндустріальної Європи. Хоча ми і знаємо цілу низку відмінностей між економікою до промислової революції XVIII ст. та індустріальною економікою XIX ст., все ж треба вказати на причини, через які економіка «старого порядку» не мала тих

можливостей, які б сприяли швидкому зростанню накопичення промислового капіталу. Аналіз економіки в історичному розрізі буде спрямований на перш за все на капіталізм як конкретну історичну систему: «це конкретний, обмежений у часі та просторі цілісний локус виробничої діяльності, в якому безкінечне накопичення капіталу є економічною ціллю, законом, керуючим або переважаючим в основних формах економічної діяльності. Це соціальна система, в якій саме ті, хто діє за її правилами, здійснюють вплив на соціальне поле та задають деякі умови, а всі інші або пристосовуються, або нарікають на себе» [1, с.80].

Модус, якого слід дотримуватись, полягає в тому, що накопичення капіталу як самоціль є атрибутом як доіндустріального капіталізму, так і економіки «старого порядку». Важливо розуміти, що сфера накопичення капіталу може бути різною. У цьому сенсі Ф.Бродель виділяв капіталізм «у себе вдома» та капіталізм «у гостях» [2, с.221], у чому й полягає різниця між найприбутковішими сферами накопичення (місце, де оборот капіталу отримує найбільші прибутки) та більш маргінальними сферами обороту, які пов'язані з меншим прибутком та більшим ризиком для безпеки самого капіталу: «Перед обличчям малорухливих структур матеріального життя (і не меншою мірою – звичайного економічного життя) йому було дано вибирати сферу, куди він хоче або може вторгнутися, а також ті сфери, які він залишить на власну долю, без кінця відтворюючи із своїх первинних елементів свої особливі структури та мимохідь трансформуючи інші» [2, с. 598].

Ф.Бродель, аналізуючи економіку «старого порядку» та виходячи з позицій безпеки, прибутковості та фактору часу, доходить висновку, що основною сферою капітальних оборотів були торговельні операції та фінансові спекуляції. Вторгнення капіталізму в чужу для нього сферу рідко відбувалося заради самого цього вторгнення. У виробництво він включався настільки, наскільки, його до того спонукали потреби торгівлі або торговельний прибуток. Капіталізм вторгнеться в виробничі сектори тільки в час промислової революції, коли введення машинного виробництва таким чином трансформує умови виробництва, що промисловість стане сектором зі зростаючою нормою прибутку.

Однак якщо капіталізм у сфері обміну товарів почуває себе, як у себе вдома, це не означає, що він займав весь простір у цій сфері. Зазвичай свої найприбутковіші місця капіталізм старого порядку знаходив у секторах з найшвидшим товарним обміном: «Капіталізм мало цікавився традиційними обмінами, ринковою економікою з коротким радіусом дії. Навіть у найрозвиненіших регіонах існували окремі види діяльності, які капіталізм брав на себе, інші ділив з іншими, а до третіх – зовсім не мав бажання мати до них відношення, рішуче залишаючи їх в стороні. За такого вибору держава була або його помічником, або його обмежувало. Держава була єдиним докучливим діючим агентом, яка здатна іноді навіть зайняти

місце капіталізму, відсторонити його або ж, навпаки, нав'язати йому таку роль, яку він би не хотів грати» [3, с. 370]

Отже, сфера обміну була найбільш прибутковою для накопичення капіталу. Але в чому причина небажання купця XVI–XVII ст. інвестувати кошти в сектор товарного виробництва та в чому полягає суть промислової трансформації в Європі кінця XVIII ст.?

На декількох прикладах ми покажемо перші спроби інвестування коштів у промислову галузь, а саме: видобуток корисних копалин та текстильну промисловість, починаючи з XIV ст. Саме ці дві галузі мали найкращі показники прибутковості на перших етапах свого розвитку. Важливо оцінити шанси успішного інвестування у промисловість і продемонструвати неможливість промислової революції в Європі на ранніх етапах становлення капіталізму.

Гірська промисловість була свого роду першим кроком на шляху до того, що ми називаємо капіталізмом. Саме тут торговельна система заволоділа виробництвом та сама його реорганізувала. У цій галузі перші нововведення відносяться на кінець XV ст. Звичайно, ми не можемо сказати, що саме в цей період була винайдена гірнична справа, але можна говорити, що саме в цей період були введені нові умови експлуатації рудників та праці. Перші офіційні гірняцькі асоціації робітників у Європі відносяться до XII ст. Стан справ таких асоціацій був задовільний до тих пір, поки видобуток корисних копалин відбувався на земній поверхні та не потребував серйозних технічних нововведень і фінансових вливань: «с того часу, коли експлуатація родовищ потребувала проходження за рудою в глибину, вона поставила важкі завдання: проходку та кріплення довгих штолень, підйомні пристрої над глибокими шахтами, відкачку незмінно присутньої в штольнях води». [3, с.316]. Однак рішення таких завдань викликало труднощі не стільки в технічному сенсі (нові прийоми зазвичай вироблялись самі собою під час праці), скільки в фінансовому аспекті. Віднині видобування корисних копалин потребувало встановлення та оновлення відносно масштабних технічних приладів. «У кінці XV ст. такі зміни відкрили двері для заможних купців. Здалеку, однією лише силою своїх капіталів, вони заповняють родовища та пов'язані з ними промислові підприємства» [3, с.316]. Як то буває, кожен гравець ринку ставить своєю метою

монополізувати ринок та встановити єдину цінову політику, але ринок може бути набагато ширше амбіцій одного гравця. Так, починаючи з XVI ст., декілька фінансових груп (Фуггери, Хехштетгери) так і не змогли встановити монополії на мідь та ртуть відповідно. Замість цього більш поширеними були свого роду акціонерні товариства, які дозволяли диверсифікувати фінансові ризики та залучити до підприємства більше активів: «право власності на гірничі розробки ділилося на частки (Кухен), доволі часто – на 64 та навіть 128 таких Кухен. Таке роздроблення дозволяло залучити до видобутку завдяки кільком даровим акціям самого Государя, який до того ж зберігав фактичне право власності на надра. Август I Саксонський володів в 1580 р. 2822 частками (Кухен). В силу цього факту держава завжди брала участь в гірничих підприємствах» [3, с.317].

Як було сказано вище, розробка надр потребувала все більших інвестицій через подорожчання технологій видобутку. Така тенденція може бути виражена через закон спадної віддачі, суть якого полягає в тому, що він описує технологію взаємозв'язку одного або декількох факторів виробництва з остаточною кількістю продукції, яка спочатку збільшується, потім поступово зменшується [4, с.72].

Робітничі страйки у Нижній Угорщині, починаючи з 1525-1526 рр., були, без сумнівів, ознакою занепаду гірничої справи у цьому регіоні та відтоку капіталу з цього сектора виробництва. Інакше кажучи, з подорожчанням засобів виробництва, норма прибутку мала тенденцію до зниження і врешті решт гірнича справа перейшла до державних монополій: «Відомі родовища були надані державі; вже тоді невдалі ділові підприємства залишали на його долю. Якщо Фуггери залишались у Шваці, в Тіролі, то це тому, що одночасний вміст в руді міді та срібла ще дозволяв отримувати значні прибутки. На угорських мідних родовищах їх змінили інші аугсбурзькі фірми: Лангнауери, Хауги, Лінки, Вайси, Паллери, Штайнигери та, щоб закінчити, Хенкелі фон Доннерсмарки та Релінгери. Всі вони поступляться місцем італійцям. Така послідовна зміна власників змушує думати про невдачі та промахи, щонайменше – мізерні доходи, від яких найчастіше в один прекрасний день ... відмовитись» [3, с. 318].

Отже, ми маємо приклад сировинного сегменту економіки та наочну ілюстрацію закону спадної віддачі, але чи не в відмові

від інвестування полягає основний принцип мобільності капіталу і сьогодні? Якщо приклад з сировинним сектором економіки продемонстрував неминучий відтік капіталу, то чи були схожими тенденції в ще більш технологічних сферах виробництва? Сьогоднішня криза на ринку нафти добре ілюструє відтік спекулятивного капіталу в більш прибуткові сектори для інвестицій, наприклад: альтернативна енергетика, ІТ-технології тощо. Якщо у минулому десятилітті найбільш капіталізованими компаніями були перш за все енергетичні корпорації, то сьогодні найприбутковішими секторами є ІТ-компанії.

Повертаючись до інвестиційного клімату економіки старого порядку, слід зазначити, що найтехнологічніші виробництва, на зразок мануфактурного виробництва текстилю, потребували не тільки ще більшої диверсифікації ризиків, але й державних субсидій та пільгових кредитів.

Для аналізу доіндустріального мануфактурного виробництва буде доречним проаналізувати його згідно з класичною економічною традицією, з точки зору розділення капіталу на оборотний та основний. Суть цього розділення полягає в діленні капіталу, одна частка якого призначена для довгострокових внесків у засоби виробництва (верстати, будівлі, об'єкти інфраструктури), а друга – для всіх швидкоплинних витрат (заробітна плата, податки, кредитні зобов'язання): «Отже, та частина капіталу, яка перетворюється на засоби виробництва, інакше кажучи: сирій матеріал, допоміжні матеріали і засоби праці, в процесі виробництва не змінює величини своєї вартості. Тому я називаю її постійною частиною капіталу, або, коротше, постійним капіталом. Навпаки, та частина капіталу, яка перетворена в робочу силу, в процесі виробництва змінює свою вартість. Вона відтворює свій власний еквівалент і понад те надлишок, додаткову вартість, яка, в свою чергу, може змінюватися, бути більше або менше. З постійної величини ця частина капіталу безперервно перетворюється в змінну. Тому я називаю її змінною частиною капіталу, або, коротше, змінним капіталом. Ті самі складові частини капіталу, які з точки зору процесу праці розрізняються як об'єктивні і суб'єктивні чинники, як засоби виробництва і робоча сила, з точки зору процесу збільшення вартості розрізняються як постійний капітал і змінний капітал» [5, с.220].

Аналізуючи мануфактурне виробництво у доіндустріальну епоху, слід зазначити, що постійний капітал мав дуже нестабільну структуру, пов'язану з технологічною недосконалістю та недовговічністю засобів виробництва, звідси й постійна необхідність у залученні додаткових трудових сил для компенсації. Наприклад, земля – це капітал дуже нестабільний. Її родючість падає із року в рік – звідси і необхідність добрив та все більших фізичних затрат на обслуговування цієї землі. Повертаючись до проблеми постійного капіталу в мануфактурному виробництві, виникає аналогічний ряд проблем, пов'язаний зі швидкою зношеністю засобів виробництва: «Будівлі, мости, зрошувальні канали, знаряддя та всі машини, які винайшла людина задля полегшення своєї праці та використання види енергії, які були в його розпорядженні, – все це було недовговічним. І у цьому зв'язку мені не здається зовсім не заслуговуючим уваги той незначущий факт, що порт міста Брюгге ремонтувався в 1337 – 1338 рр., за тим був перебудований у 1367 – 1368 рр., перебудований у 1385, 1392 та 1433 рр., а далі заново перебудований у 1615 р.; дрібні факти, що не заслуговують уваги, заповнюють повсякденне життя, створюють його структуру» [3, с. 237].

Але це не дає підстав вважати, що мануфактурне виробництво було повністю збитковим та неперспективним. Навпаки, ринковий попит диктував свою волю та стимулював виробництво. Навіть за середньої якості, текстиль залишався популярним тільки серед найвищих прошарків населення, бідняки ж віддавали перевагу самостійному виробництву тканини. Лише з появою англійської промисловості та, зокрема, бавовняних тканин в кінці XVIII ст. з'явився широкий попит серед народу. Тим не менш, домінування текстильного виробництва містить у собі певну парадоксальність. Адже текстиль має більше відношення до середніх віків, аніж до індустріальної епохи: «Якщо судити по обсягу текстильного виробництва, по його просуванню на ринку, то текстильний сектор витримував порівняння з вугільною промисловістю, яка була сферою сучасною, або ще того краще, з металургійними заводами Франції, результати аналізу яких в 1772 та 1788 рр. виявляють навіть зворотний рух. На сам кінець, головний аргумент, на якому немає потреби наполягати: бавовна була вона першопрі-

чиною (*primum mobile*) чи не була, зіграла дуже велику роль у наданні початкового імпульсу промислової революції в Англії» [3, с.307].

Як було зазначено, одним із головних факторів, що стояли на заваді промислової революції, був значний розрив між попитом і пропозицією у сфері промислового виробництва. Ф. Бродель називає перехід до індустріальної економіки «революцією попиту» [3, с. 172], суть якої полягала у здешевленні текстильної продукції до такого рівня цін, що навіть найнижчі прошарки населення мали можливість купляти нову чисту білизну, текстильні предмети інтер'єру. Така революція попиту і стала виконувати роль трампліну для інвестування капіталу у фабричне виробництво.

Повертаючись до питання дихотомії торгового капіталу та промислового, слід зауважити, що нестабільність торговельних зв'язків, політична кон'юнктура та технологічна дискретність дозволяли в повному обсязі розвиватися капіталізму лише у низці торговельних центрів, на зразок італійських міст-держав XV-XVI ст., або Нідерландів XVII ст., які створювали цілу низку економічних умов задля забезпечення капіталу найбільш комфортних умов для накопичення прибутку. Капіталізм «вдома», тобто у сфері обороту товарів та фінансових послуг був найбільш прибутковим до промислової революції та не дуже активно долучався до реального сектора виробництва. Світ-системний аналіз у цілому підкреслює ідентичність накопичення та логіки поведінки мобільного капіталу, як до промислової революції, так і після неї.

ЛІТЕРАТУРА

1. Валлерстайн И. Исторический капитализм. Капиталистическая цивилизация / И. Валлерстайн. – М.: Товарищество научных изданий КМК, 2008. – 176 с.
2. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV– XVIII вв.: В 3-х т. Т. 1: Структуры повседневности / Ф.Бродель. – М.: Прогресс, 1988. - 623 с.
3. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV– XVIII вв.: В 3-х т. Т. 2: Игры обмена / Ф.Бродель. – М.: Прогресс, 1988. - 633.
4. Блауг М. Закон убывающей отдачи. Экономическая мысль в ретроспективе / М. Блауг. — М.: Дело, 1994. – 627 с.
5. Маркс К. Капитал // К. Маркс, Ф. Энгельс: Собр. Соч. изд. 2. – Т. 23. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1960 – 920 с.